

מעצמו אל עצמי

אברהם בנד

בשנים האחרונות, גוברת הנטיה לטשטש את התחומים בין הביוגרפיה של עגנון הידועה לנו ממקורות היצוניים לבין הביוגרפיה המתגשטת דרך עיון בספרים שהוא כתב. דומה, שטשטש תחומים זה מקביל לנטייה הרווחת בעולם לאחר ההתמוטטות של ההבחנות הקפדניות -- ונאיביות לפעמים -- שהציבו האסכולות הפורמליסטיות ובראשן ה-NEW CRITICISM שדחתה בשתי ידיים כל פירוש גנטי. בדברי אלה אני רומז לספר הינני כמו "גם אהבתם, גם שנאתם" של חיים באר (1992) או ספרו הבקורתי של משה גרנות, "עגנון ללא מסווה" (1991), או למאמרו של אבנר פלק, "עגנון והפסיכואנליזה" ("עתון 77", ינואר, 1993). ספרים או מאמרים כאלו מתייחסים לא מעט לספרי על עגנון (1968) או לספרו של ד. אברבך (1984) שגם הוא מתייחס לא מעט לדברי. דוקא משום שאני תופש מקום מרכזי במחקר ההסטורי של עגנון, ובשל כך חרמתי לא מעט לפירוק המיתוס שעגנון רקם לעצמו, ותוך כדי כך פתחתי כמה אשנבים למחקר פסיכואנליטי - - ודוקא משום שאני נמנה עם האחרונים מבין חוקרי עגנון שהכירו אותו היטב (ראיינתי אותו עשרות פעמים ועבדתי בספרייתו בתלפיות) חובה עלי להעיר כעת כמה הערות על הנטייה הזאת. להערות אלה אקדם טענה-יסוד. איני שולל כלל את המעקב אחר חבניות החשתית בספורת של עגנון, ולו בדרך פסיכואנליטית. מעקב זה יש בכוחו לספק לנו מידע חשוב לגבי עולמו הפנימי של היוצר. אני מוחה, אמנם, נגד הערבוב קל-הדעת בין מידע כזה הפתוח לאינטרפרטציה מגוונת, לבין המידע ההסטורי שטוח. האינטרפרטציה שלו הוא מצומצם יותר.

כדי להפריד בין הדבקים, אחזור למאמר שפרסמתי לפני שלושים שנה "כיצד התעגנון עגנון", שהופיע ב"הארץ" 26.7.63. באותו מאמר תארתי איך הסופר הצעיר ש"י טשאטשקיס המציא את הסופר ש"י עגנון בין 1908 (שנת עלייתו ארצה וכתיבת "עגונות") לבין 1912 (שנת כתיבת "והיה העקוב למישור"). כשאני אומר שטשאטשקיס המציא את עגנון, שהוא "התעגנון", אני מדבר לא על הסבת שם-העט של הסופר מטשאטשקיס לעגנון עם פרסום ספרו הראשון בארץ: "עגונות" (1908), כי-אם על שורה של נסיונות ביצירת ספורת החל ב"עגונות" דרך "בארה של מרים" (1909) "משפתיים" (1910), "אחות" (1910), "חשרי" (1911) ו"והיה העקוב למישור" (1912). בנסיונות אלו חיפש הסופר הצעיר קול

World Union of Jewish Studies / האיגוד העולמי למדעי היהדות

Me-Atzmo el Atzmi /

מעצמו אל עצמי

Author(s): אברהם כנר and Arnold J. Band

Source:

Proceedings of the World Congress of Jewish Studies /
דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות

Vol. DIVISION C: THOUGHT AND LITERATURE, VOLUME III: HEBREW AND JEWISH LITERATURE
/ / 1993), pp. 183-189 חטיבה ג: היצירה הרוחנית, כרך שלישי: ספרות עברית וספרויות (תשנ"ג

Published by: World Union of Jewish Studies / האיגוד העולמי למדעי היהדות

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23531191>

Accessed: 26-05-2016 08:48 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.



World Union of Jewish Studies / האיגוד העולמי למדעי היהדות is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Proceedings of the World Congress of Jewish Studies / דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות.

<http://www.jstor.org>

וסגנון שהתאימו לו, לרוחו ולרקעו התרבותי. שמואל יוסף טשאטשקיס -- אל נשכח -- בא מביית דחי, ועל אף כל הסוסיו הפרטיים, היה ביסודו יהודי דחי. כשהגיע ליפו החילונית ב-1908, שם החנסה בלבטי הזדהות. ברור שרוב הנסיונות האלה היו נסיונות סרק, שהרי עגנון, כידוע, לא כינס ארבע מיצירותיו הארוכות של אותה תקופה ("בארה של מרים", "משפחיים", "אחות" ו"תשרי") אלא עיבד אותם מחדש בסגנון ההצלחה הגדולה של תקופת "והיה העקוב למישור". אותו סגנון מחייס לסגנון הרבני המאוחר דווקא, בתקופה שיתר סופרי הדור חיפשו דרכי בטוי מערביים יותר. כדאי לציין, שהכרך השלישי של כל ספוריו העבריים של מנדילי יצא באותה שנה, תרע"ב, ולאחריו מאמרו התקיף של ברנר, אותו ברנר שראה ב"והיה העקוב למישור" יצירה חדשנית למופת. סגנון זה פירושו הזדהות עם הסגנונות השונים של ספרות ישראל מכל הזורות ועל כן הזדהות -- ולו אמביוולנטית -- עם הסופרים שעיצבו קול זה, ומכאן עם תולדות האומה על כל הכרוך בהזדהות זו. הקול הזה מדבר בלשון שהותכה מרכיבים שונים, טקסטים מסורתיים שקדושתם אחס, אבל הוא מביע דעות הנוגדות, לפעמים, את התמימות שבקדושה. על המאבק בין שני הגורמים האלה כבר עמדו מבקרים רבים מאליעזר מאיר ליפשיץ בשנות העשרים עד אן הופמן בשנות החשעים. המצאת קול המספר הזה חשובה לאין ערוך מהמצאה מאוחרת יותר -- כנראה -- המצאת יום הולדתו המיתי בט' באב תרמ"ח, במקום התאריך האמיתי, יח' באב תרמ"ז.

בטרם נדון בהמצאת המיתוס האישי, כדאי להתעכב לרגע על המתודה המשולבת שהביאה אותי למסקנות אלו לפני 30 שנה, ושהן עדיין שרירות, לועתי, היום. שילבתי שתי דרכי מחקר, אחת ישנה ואחת חדשה - הפילולוגיה ההסטורית מכאן, שרשיה ברינסאנס, והנרטולוגיה מכאן, שהיתה באותן שנים חדשה לגמרי, שהרי ספרו של וין בוח (THE RHETORIC OF FICTION) יצא רק ב-1961. הבחנות בין הסופר הביולוגי לבין המחבר המשתמע (THE IMPLIED AUTHOR) והמספר (THE NARRATOR) היו חדשות במחקר הפרוזה. הודות לשילוב שתי המתודות האלה, הצלחתי להבחין בין שלושה עגנונים: 1. עגנון הביולוגי, האיש שהייתי פוגש אותו לרוב בביתו בתלפיות באותן שנים; 2. עגנון המחבר המשתמע מיצירותיו, דמות שאת אפיוניה אפשר לקבוע לפי התבניות החוזרות ביצירותיו; 3. עגנון מייתי אותו רקס או המציא עגנון הביוגרפי או עגנון המחבר. לעתים נטשטשו החומים בין שלושת העגנונים האלה בספר כמו "אורח נטה ללון" או בראיונות שהתחיל לתח לעיתונאים משנות השלושים ואילך. בטוחני שלעתים עגנון הראשון, אותו פגשתי בסלון שלו, האמין במיתוס שהוא רקס לעצמו, אבל לרוב הוא ידע היטב להבחין בין חייו האישיים לבין תדמיתו כסופר מפורסם, שהוא עיצב בעצמו. לרוב, בשיחות הרבות בינינו, הוא שיחק משחק מסכות, אבל הוא ידע שהוא שיחק -- והוא ידע שאני ידעתי שהוא שיחק. יחסו אלי השתנה אחרי פגישתנו הרביעית (באוקטובר 1962), כאשר הבאתי לו צילום של שירו הראשון ביידיש "ר' יוסף דילה

רינה", שהוא בעצם פרסומו הרציני הראשון. עגנון לא ראה את השיר מאז עזב את בוצץ ב-1908, וכמה חוקרים כבר לחשו על אזני, ששיר זה מעולם לא היה ולא נברא, מפני שאיש לא הצליח למצוא אותו בשום ארכיון. נתמזל מזלי, ומצאתי אותו אחרי חמש דקות של חיפוש שערכת בארכיון הציוני בירושלים, אין זאת אומרו שעגנון לא הסתיר ממני דברים חשובים, כגון: כל המסמכים הרשמיים שהיו לו, ולפיהם אפשר לקבוע את שנת לידתו המדויקת או עצם העובדה שהיתה לו אחות בחל אביב (רוזה אפלברג) אותה ראיינתי נגד רצונו. אף על פי שהצלחתי לקבוע, שהוא לא נולד בט' באב -- וכך כתבתי בספרי (1968) -- לא יכולתי לקבוע את שנת לידתו (ובזה טעיתי) ולא את יום עלייתו, שבודאי לא היה ל"ג בעומר. היו בינינו כחמישים שיחות ארוכות (7-1966, 3-1962) ושמעתי הרבה על אהבתו ושנאתו, אבל אף פעם לא שמעתי על יומרות משיחיות. החרשמתי שוב ושוב מן הפער בין האיש עגנון, שישב לפני, לבין הסופר, מחבר "תמול שלשום" או "עידו ועינם" או "ספור פשוט". עגנון האיש לא חי חיים מגוונים וסוערים, וכאיש שיחה הצטיין רק כשניתן לו לספר סיפורים או חכמות ששינון אותם היטב. לא יפלא, אם כן, שרק לעצמו מיתוס, שפרנס את דמיונו של מחבר ספרים נפלאים, שראה את עצמו כשופרו של העם. המיתוס שרק לעצמו, אפוא, חשוב ביותר לכל מי שרוצה לרדת לעומקו של יצירותיו.

חשוב לקבוע, בראשונה, מתי בעצם רקם עגנון לעצמו את המיתוס של חייו, כלומר: מתי המציא את עגנון השלישי. אין ספק, שהרהר גם בילדותו על תדמית נאותה לו, תדמית שלא חאמה כלל למציאות של בוצץ. בודאי שלא היה כל רמז בחייו של שמוליק טשאטסקיס הילד, שהוא גלגולו של ר' יוסף דילה רינה או אחד מחייליו של ר' עקיבא -- אבל הוא לא היה הילד היהודי היחידי שחלם חלומות פנטסטיים כאלה. ספור חייו, כפי שהוא נמסר למישהוא אחר כספור חייו, כביוגרפיה, אנו מוצאים לראשונה, כידוע, ב-1927 (חרפ"ז) במכתב למ"א ז'ק. קטע חשוב מביוגרפיה זו -- תאריך לידתו בט' באב תרמ"ח -- כבר הופיע בשיר שכתב עגנון לז. שוקן ב-1925, כחצי שנה אחרי שעגנון חזר לארץ ולאחר שהסב את שמו החוקי מטשאטסקיס לעגנון. מיתוס זה פורסם בקויו הבולטיט ב-1934 (חרצ"ד) במאמר של אברהם יערי, שאת רובו שמע מפי עגנון עצמו, ושהפך לביוגרפיה הקנונית, שהעתיקו אותה מבקרים רבים, עד שפרסמתי את מאמרי בלקסיקון של קרסל (1967), ואת ספרי (1968). כדאי להעיר, שמיתוס זה לא הופרך במשך שלושים שנה, מכיוון שהביקורת היתה בעיקרה אמיננטית בהשפעתו של ברוך קורצוויל. כשהחלתי לפלס דרך לבקורת הסטורית בעקבותיו של מאמרו המאלף של דוב סדן, "שנה אחת" (1958), נחברר לי בראשית שנות הששים, שהתחום בין הביוגרפיה של האיש עגנון לבין הדמות המצטיירת מן היצירות ומן הביוגרפיה הקנונית טושטשו לגמרי. מגמתי היתה להפריד בין הביוגרפיה שיכולתי לעצב מחוץ מקורות חיצוניים לבין היצירה כדי שנוכל להבין אין הפך היוצר את הביוגרפיה ליצירה. מתברר, שכדי לשווק

ליוצר ספוריו, שהוא לפעמים דמות פועלת בהם, ביוגרפיה מעניינת, נאלץ עגנון להוסיף לביוגרפיה האישיה הדלה שלו מימד מיחי, כלומר -- הוא היה צריך להמציא את עצמו מחדש. איני רואה את רקימת מיתוס זה -- ביודעין או שלא ביודעין -- כמרמה או כמערכת היגדים שקריים. ואף-על-פי שאני מוכן לשער, שמיתוס זה נוצר כמעין פיצוי על מכשלות מסוימות או רגשות אשם, אני מעוניין לא בפסיכואנליזה של עגנון האיש, כי אם בהבנת התפקיד של המיתוס ביצירתו של עגנון הסופר. טענתי -- ואני עדיין טוען -- שרק כשנפריד בין הביוגרפיה לבין המיתוס, נוכל להבין כראוי שכבות מסוימות ביצירתו של עגנון.

כדי להמחיש את הבעיות הכרוכות בהמצאת המיתוס הזה, נעמוד על מספר פרשיות חשובות בהתפתחותו של האיש עגנון, והמחבר עגנון. בדיקת פרשיות אלו, ולו בקצרה, תפתח לנו, לדעתי, אשנבים חדשים בחקר עגנון.

1. פרשת הלידה ב-ט' באב. על המצאה זו של עגנון, שהוא נולד ב-ט' באב, חשמ"ח (ולא ב-18 באב חרמ"ז) כבר העירו רבים, ואני ביניהם. בדרך כלל מקשרים את התאריך עם לידתו של המשיח. יש כאלו שרואים בקביעה זו או נרקיסיזם או סכיזואיזם -- קביעה שהיא מוגזמת לחלוטין, לדעתי. אשר לעגנון האיש, בודאי היה נרקיסיסט (אם לא למעלה מזה). (ואם היו לו יומרות משיחיות, הוא לא היה היחיד בעיר זו שהיו לו יומרות כאלה.) כשעגנון המחבר המציא לעגנון המיחי יום הולדת בט' באב, או יום עלייה לארץ בל"ג בעומר, הוא המציא המצאה מבריקה, דהיינו דמות שמרכיבים מרכזיים בחייו שלובים במרכיבים מרכזיים בחולדות עמו, וכך שיווה לביוגרפיה הדלה של עגנון האיש מימדים מעניינים, שיש להם השלכות אין-סופיות. המצאה זו, יום הולדת בט' באב, אינה אלא השלמה של ההמצאה הראשונה שכבר דברנו עליה: התעגנותו של עגנון בין הספור "עגונות" לבין הספור "והיה העקוב למישור". מבחינה ספרותית ההמצאה הראשונה חשובה לאין ערוך מן ההמצאה השנייה, שאינה אלא השלמה זעירה של הראשונה.

2. פרשת האם. בביקורת הפסיכואנליטית על יצירות עגנון, האם תופשת מקום מרכזי. אברבך, למשל, מקדיש פרק שלם לדמות האם בספורים, אבל הוא נזהר מלקבוע תווי דמותה של האם, אסתר טשאטשקיס, מן הספורים. לאמיתו של דבר, כל מה שאנו יודעים על אמו של עגנון אפשר לסכם במשפט אחד: אסתר טשאטשקיס, בתו של ר' יהודה פארב, נולדה בבוצץ ב-1869, נישאה למרדכי הלוי טשאטשקיס ב-1886, ילדה חמישה ילדים שביניהם הבכור, שמואל, היה במיוחד אהוב עליה, ונפטרה בבוצץ ב-1909 כנראה ממחלת לב. לא מצאתי עד עכשיו כל ידיעות נוספות עליה. בודאי אי-אפשר לסמוך על דבריו של אפרים צורף, ששמע מה שכתב מפי עגנון ואף הוסיף נופך משלו.

עגנון מזכיר שוב ושוב גם בנאומים וגם בספורים שהיא היחה אישה עדינה ומשכילה, שהיא קראה לפניו מן הספרות הגרמנית, אבל אין לנו עדות אחרת לטענות אלה. מאידך, אין כל יסוד לטענה של אבנר פלק, שאמו של עגנון היחה שטלתנית, ושבללה בעלה, שלום מרדכי, נוהג היה להעדר מן הבית במסעותיו לירידים, ובנה הבכור, שמואל יוסף, ברח מן הבית ועלה ארצה. מהו בעצם הקשר בין אסתר טשאטשקיס לבין דמויות הנשים שאנו מוצאים בספורי עגנון לא נדע לעולם, לא מפני שאין תבניות יסוד בדמויות של הרבה נשים בספוריו, אלא מפני שאין לנו מידע מפורט על אסתר טשאטשקיס עצמה. אין יסוד להשוואה.

3. פרשת האב. גם על אביו של עגנון אין לנו מידע רב ממקור אחר. לרוב עגנון רקם סביב אביו הילה של תלמיד חכם מובהק. חלק גדול מן הקטעים שכתב עגנון על משפחת אביו שפורסמו לראשונה ב"האש והעצים" בשם "קורות בחינו", ושכונסו לאחר מכן על ידי בתו בכרך נפרד באותו שם ("קורות בחינו"), מטרתם לשוחח היסטוריה מפוארת לדמותו של אביו. אילן היוחסין ל"קורות ביתנו" שחיברה הבת כבר נחקבל כמוסמך, אף-על-פי שאיני יודע. אם מישו בדק אותה לאור מסמכים היסטוריים היצוניים. בין כה וכה, מעניין שעגנון טרח לעצב היסטוריה משפחתית זו, כמו שטרח לעצב תולדות עירו בספורי "עיר ומלוואה", קובץ שגם הוא כונס על ידי בתו.

משום שאין לנו מידע רב על הוריו של עגנון, אי אפשר להגיד, כמו שהגיד אבנר פלק: "כדי לברוח מאשתו החולנית, השטלתנית, וההתמזגותית, עזב אביו החלש והלא-מספק של עגנון את הבית לעתים קרובות לצורך עסקיו ונסע לירידים במקומות רחוקים" (ע' 31). ברור לי, שעגנון הסחיר ממני מידע חשוב לגבי אביו. למשל, לא מצאתי בשום מקום כל זכר לנסיעתו של עגנון מברלין לבוצץ ב-1913 לרגל מחלתו ומיחתו של אביו. לא שמעתי על בקור זה לא ממנו, ולא מדוב סדן, ולא מגרשם שלום. שמעתי מאחותו רוזה אפלברג בתל אביב ב-1963. ידיעה זאת הפגיעה אחי, שהרי הסופר שכבר כתב את "והיה העקוב למישור" (1912), והיילל ביצירות רבות גם את עירו וגם את משפחתו לא ביקר -- לפי הגירסה שרווחת עדיין ב-1963 -- בעיר מולדתו בין 1908 לבין 1930, דבר שתמיד היה מוזר בעיני. כשמסרתי לעגנון מה שסיפרה לי אחותו, הוא ביטל את הספור בטענה שהאחות רוזה היחה ילדה באותם הימים ובודאי אינה זוכרת את עובדות השנה. ואולם כשהוכחתי לו שרוזה היחה אז בח 15 ושלדבריה הוא, האח הבכור, הביא אותה ללייפציג והכניס אותה שם לבית הספר, עגנון הודה שאמנם נכונים הדברים. נוסף להכחשה (או הדחקה) זו, יש לציין שעד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בוצץ נחרקנה ממשפחת טשאטשקיס: עגנון עזב ב-1908, אמו נפטרה ב-1909, סבו נפטר ב-1911, אביו נפטר ב-1913, ועד סוף 1914 עזבו יתר בני שלום מרדכי ואסתר טשאטשקיס: אשר, דבורה, רוזה ותרצה. חשוב להעיר, שעד שפירסמתי את שמות אביו וחולדותיהם,

איש לא טרח לאסוף ולפרסם חומר זה, מפני שעגנון עצמו לא כלל את אחיו לא בביוגרפיה המוצהרת שלו ולא ביצירותיו.

4. פרשת הילד הממזר. במקביל להתרוקנות העיר בוצע והתרחקות ממנה, כדאי לעיין בספור המכריע "והיה העקוב למישור" שנכתב בשנה לפני התרוקנות משמימה זאת. נחרז רק בילד האלמוני בנה של קרינדיל טשארני (הכתר השחור) ובעלה השני. הרי קרינדיל טשארני נישאה בטעות לאיש שני לאחר שחשבה שנפטר בעלה הראשון מנשה-חיים, אימפוטנט שירד מנכסיו (כשמו כן הוא). אותו ספור של מנשה חיים החרש -- כפי שהבחין אברבך, בשנת לידתו של שלום מרדכי טשאטשקיס, ומפליא איזה גורל שיהיה לו עגנון, מחבר הספור, שהרי הוא מת חסר-אונים ובטומאה, בלא אשה ובו, והבן שיוולד לאשתו הוא בעצם ממזר. ואף-על-פי שהמחבר מזדהה עם שומר הקברים שהיה כביכול המקור לספור, הוא אינו יכול להמלט מן ההזדהות עם הילד הממזר שאין לו שם. המחבר מוחק בעצם את עקבות אבותיו של הממזר -- נושא חוזר בספרות העולם. לכל מי שחוקר את כלל יצירותיו של עגנון, עומד ספור מוקדם ומבריק זה כאזהרה מהכללות חפוזות. ספור זה שכולו אומר ערעור המשפחה, טשטוש הזהות, והעצמת המתח בין הסגנון היראי המקודש לבין הפקעת כל קדושה (משה חיים הכהן גר בבית קברות) נכתב לא בשנות השלושים או הארבעים כי-אם ב-1912, לא בברלין או בירושלים של עליית יהודי גרמניה ורינה, כי-אם ביפו, עיירה נידחת באימפריה האומונית. את המחבר של הספור הזה לא תכיר לעולם מחאורי הבחור העליז והתמהוני שהשכיל לתאר אותו חיים באר, שקרא את כל העדויות שנכתבו אותה חקופה ביפו. מאידך, אין בספור מרכזי כל רמז למיתוס שרקם עגנון סביב דמותו הביוגרפית. ייתכן, שהצלחת הספור הזה נובעת מעצם השתחררותו מן ההשתפכויות הנפשיות של ספורי יפו שקדמו לו.

5. פרשת הסיום. לחקופה האחרונה ביצירתו של עגנון, מ-1952 כשהיה בן 65 שנה (הוצאת כל ספוריו, נוסח תשי"ב) ועד 1968, כנראה שנת יצירתו האחרונה (נפטר 1970) ניתן לקרוא בשם "פרשת הסיום". אפשר לחלק את עשרות הספורים שנכתבו או פורסמו בתקופה זו לשני סוגים: 1. שבחי המשפחה והעיר -- אלו כונסו לרוב ב"קורות בחינו" ו"עיר ומלוואה". אפשר לכלול בסוג זה גם את ספורי "ספר, סופר, וספור" ו"חכריך של ספורים". 2. טפוח המיחוס האישי -- אלו כונסו ב"לפנים מן החומה". עגנון, כמובן, כתב בחקופה זו ספורים כמו "חנותו של מר לובלין" ו"כסוי הדם" -- אבל רוב יצירות החקופה עומדות בסימן השבון הנפש. קיימת, אפוא, הקבלה מעניינת בין ספורי המשפחה והעיר לבין ספורי המיחוס. בראש ספורי המיתוס עומד, כמובן, "הדום והכסא" אבל יש לשייך לסוג זה גם "לפנים מן החומה", "לאחר הסעודה" ו"ישנות גם חדשות" (חשכ"ח) -- אולי יצירתו האחרונה של ש"י עגנון. בספור אחרון, שנכלל משום מה בתוך המדור "עניני ספרים" "מעצמי אל עצמי" עוסק הלל וייס (ואני מודה

מעצמו אל עצמי

לו על שהסב את חשומת לבי אליו), ועל כן לא אטפל בו כאן. אעיר רק שבתקופה זו, תקופת הסיום, אנו מוצאים טפול חדש במיתוס האישי, שהרי מה שהיה לצרור של פרטים דמיוניים ב-1934, הפך בשנות החמישים לאפוס נפשי עצום, וקשה להביא סמוכים לדעותיו של עגנון בשנות השלושים ממה שהוא כתב בשנות החמישים והששים למאה הזו.

סכומו של דבר: אנו עוסקים לא בעגנון אחד, כי אם בשלושה עגנונים. אנו עוסקים לא בסוג ספרותי אחד, כי אם במספר סוגים, רובם בדיוניים. ולבסוף, אנו עוסקים לא בתקופה אחת כי אם במספר תקופות, החל מ-1904 וכלה ב-1968/9. נמצא, שמי שמתמר לכחוב משהו ביוגרפי, כביכול, על ש"י עגנון, צריך להתייחס ברצינות לאילוצי ההסטוריה.